

**Anna Kulpa**

ORCID: 0000-0002-4977-386X  
Uniwersytet Ignatianum w Krakowie

## **Kobieca delikatność czy męska śmiałość? Rozpoznanie problematyki relacji dewizek do strojów specjalnych z perspektywy nauk o kulturze**

**Feminine Subtlety or Masculine Boldness?  
An Exploration of the Relationship between  
Watch Chains and Special Attire from  
the Perspective of Cultural Studies**

### **Abstrakt**

Artykuł weryfikuje powszechne przekonanie, jakoby dewizka była przedmiotem przypisanym wyłącznie do męskiej sfery materialnej. Rozważania nad tym zagadnieniem oparto na prześledzeniu związków formalnych i znaczeniowych tych przedmiotów zarówno z płcią właściciela, noszonym przez niego strojem i wykonywanym zawodem. Głównym źródłem pozwalającym na rekonstrukcję dziejów dewizek stały się badania wybranych obiektów zabytkowych oraz analiza materiałów źródłowych, opisów z prasy modowej, wzmianek pamiętnikarskich oraz przedstawień malarskich i fotograficznych. Należy podkreślić, że symbolicznego znaczenie dewizki nie było dotąd przedmiotem spójnych badań naukowych. Ze względu na specyfikę zagadnienia zastosowano podejście interdyscyplinarne. Poza historią sztuki i naukami o kulturze wykorzystano elementy z zakresu antropologii

społeczno-kulturowej, antropologii rzeczy, socjologii, heritologii i *memory studies*. Dzięki temu dewizka, kojarzona przede wszystkim z XIX-wieczną męską kamizelką, została zaprezentowana jako odrębny przedmiot posiadający własną historię i typologię. Najważniejszym wnioskiem z przeprowadzonych analiz jest to, że na przestrzeni stuleci dewizka zachowała swoistą autonomię wobec zmieniających się strojów męskich i kobiecych – wbrew powszechnej opinii przekraczając ramy, jakie nadała jej definicja galanterii. Odgrywała różne role w kulturze dzięki swojej umiejętności łączenia się z innymi elementami przy zachowaniu odrębności formalnej i znaczeniowej. Stanowiła element tożsamości indywidualnej, grupowej, stanowej oraz płciowej, przy czym o jej potencjalnym kobiecym lub męskim charakterze decydował szereg czynników. Przedmiot ten zawsze był gotowy do przemian i reagując na przeobrażenia kultury oraz dynamikę dziejową, umykał przed jakąkolwiek jednoznacznością i kategoryzacją.

**Słowa kluczowe:** dewizka, protodewizka, postdewizka, *guard chain*, *fof chain*, *chatelaine*, *Albert chain*, uniformy medyczne, mundury żołnierskie, stroje duchownych, polski strój narodowy, stroje regionalne, charivari.

## Abstract

This article presents a verification of the common opinion that the watch chain belongs only to the world of men's things. The issue was examined by tracing the formal and semantic relationships between these items and the gender of the wearer, the clothing worn and the profession practised. The main source for reconstructing the history of watch chains in this context was the study of selected historical objects and the analysis of source materials, descriptions from fashion magazines, mentions in memoirs, and paintings and photographs. It should be noted that the symbolic meaning of the watch chain has not yet been the subject of consistent scientific research. Due to the specific nature of the issue, the research methodology is interdisciplinary. In addition to the main strands of cultural studies and art history, which form the basis of the chosen methodology, elements from the fields of socio-cultural anthropology, anthropology of objects, sociology, heritology and memory studies were also used for this purpose. Consequently, the watch chain, primarily associated with 19th-century men's vests, was presented as a separate item with its own history and typology. The most important conclusion from the analyses carried out is that over the centuries, the watch chain has retained a certain autonomy from changing men's and women's clothing – contrary to popular opinion, exceeding the framework given to it by its definition as a piece of costume jewellery. It performed various roles in culture through its ability to combine with other elements while maintaining its formal and semantic distinctiveness. It constituted an element of individual, group, class, and gender identity. However, its potential feminine or masculine character

was determined by a number of factors. This object was always ready for change, responding to the changing culture and dynamics of historical events, eluding any unambiguity and categorisation.

**Keywords:** form preceding the watch chain (protodewizka), watch chain proper, form following the watch chain (postdewizka), guard chain, fob chain, chatelaine, Albert chain, medical uniforms, soldier uniforms, costumes of the clergy, Polish national costume, regional costume, charivari.

## Wstęp – wprowadzenie do badań nad dewizkami

Wyobrażenie o znaczeniu zabytkowej dewizki w ciągu dziesięcioleci zostało znacząco zawężone, ograniczając się do przekonania, że jest to wyłącznie praktyczny łańcuszek pozwalający dopiąć zegarek kieszonkowy do męskiej kamizelki. Dewizka, traktowana jako biżuteria, dodatek galanteryjny lub pamiątka historyczna, trafiała do kolekcji czy zbiorów muzealnych, co nieuchronnie doprowadziło do tego, że stała się trudną do odczytania „osobliwością wyrwaną z macierzystego kontekstu współczesnych semiotycznych”<sup>1</sup>.

W ostatnich latach przeprowadzono badania z zakresu analizy genezy, ewolucji, a przede wszystkim znaczenia symbolicznego dewizki w okresie od XV/XVI w. aż do połowy XX w., a wyniki zostały ujęte w nieopublikowanej dotychczas rozprawie doktorskiej *Symboliczne znaczenia zabytkowych dewizek a semiotyczne przemiany kultury*<sup>2</sup>. Udowodniono przy tym, że dewizka wykraczała poza funkcję służebną wobec zegarka, gdyż była przede wszystkim specyficznym systemem symboli, wizualnym i materialnym przedłużeniem ludzkiej osobowości, wyrażającym tożsamość, kształtującym i utrwalającym relacje, kreującym otaczającą rzeczywistość jednostek i całych zbiorowości. Ponadto pełniła wielorakie funkcje zarówno dla mężczyzn, jak i dla kobiet.

Do tej pory w naukowej literaturze zagranicznej i polskiej nie było pozycji poświęconej całkowicie zagadnieniom zabytkowych dewizek w ujęciu kulturoznawczym. Dotąd ta kategoria przedmiotów była

---

1 Andrzej P. Kowalski, „Kulturoznawcza genealogia kategorii materialności rzeczy”, w *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*, red. Jacek Kowalewski, Wojciech Piasek, Marta Śliwa (Olsztyn: Instytut Filozofii UWM w Olsztynie, 2008), 21.

2 Anna Kulpa, *Symboliczne znaczenia zabytkowych dewizek a semiotyczne przemiany kultury*, rozprawa doktorska (Kraków, 2004).

rozpatrywana głównie w ujęciu kolekcjonerskim<sup>3</sup>. Dopiero w ramach projektu modernizacji wystawy *Historia w dewizce zapisana* w Muzeum Regionalnym Ziemi Limanowskiej, w roku 2017 rozpoczęto badania nad omawianym zagadnieniem, czego efektem było opublikowanie katalogu wystawy zawierającego pracę Arkadiusza Urbańca na temat próby definicji dewizki oraz tekst, wstępnie analizujący sposoby noszenia dewizki w kontekście historii mody<sup>4</sup>. W kolejnych latach kwestie związane z genezą dewizki oraz zagadnieniami jej funkcji emotywniej poruszały kolejne artykuły<sup>5</sup>.

Przeprowadzone badania pozwoliły wypracować narzędzia umożliwiające prawidłową identyfikację, opracowanie formalne oraz interpretację kulturową dewizki. Dewizka została zaprezentowana i rozumiana jako konkretny rodzaj przedmiotu osobistego posiadającego na nowo opracowaną definicję<sup>6</sup>, własną chronologię dzielącą jej dzieje na trzy

- 
- 3 Lynne Zacek Bassett, „Woven bead chains of the 1830s”, *The Magazine Antiques* (1995): 798–807; Genevieve E. Cummins, *How the watch was worn. A Fashion for 500 Years* (Woodbridge: Antique Collectors' Club Ltd., 2010); Genevieve E. Cummins, Nerylla D. Taunton, *Chatelaines. Utility to Glorious Extravagance* (Woodbridge: Antique Collectors' Club Ltd., 1994); Anna Piskorz, „Słów kilka o châtelaines, dewizkach, Portretcie Marii Pusłowskiej i modzie”, *Opuscula Musealia* 23 (2015): 173–201; Sindy Stemp, „Ornamental or Useful: a cut steel Chatelaine by Boulton and Wedgwood”, *Journal of the Antique Metalware Society* 17 (2009): 2–13.
  - 4 Arkadiusz Urbaniec, „Dewizka – próba definicji i perspektywa historyczna”, w *Historia w dewizce zapisana. Katalog wystawy*, red. Magdalena Urbaniec (Limanowa: Muzeum Regionalne Ziemi Limanowskiej, 2017), 4–7; Anna Kulpa, „Sposób noszenia dewizek w kontekście historii mody”, w *Historia w dewizce zapisana. Katalog wystawy*, red. Magdalena Urbaniec (Limanowa: Muzeum Regionalne Ziemi Limanowskiej, 2017), 8–18.
  - 5 Anna Kulpa, „Zapomniany przedmiot: Zarys problematyki badań nad zabytkowymi dewizkami”, *Zbiór Wiadomości do Antropologii Muzealnej* 8 (2021): 113–128; Anna Kulpa, „Dewizka jako świadectwo ludzkich emocji skrytych w pięknym przedmiocie – krótkie studium przypadków”, *Perspektywy Kultury* 43/4/2 (2023): 591–610.
  - 6 Dewizka to: wyrób biżuteryjny (zarówno przypisywany do biżuterii stroju, jak i biżuterii ciała), złotniczy, jubilerski lub rzemieślniczy; funkcjonujący od końca XV do połowy XX w.; poprzedzony formami protodewizek, a kontynuowany przez postdewizki; w swojej chronologii szczególnie związany z powstaniem i rozwojem zegarków przenośnych, w tym kieszonkowych. Pierwotnie były to rozmaite ozdoby wiszące przy zegarku (np. breloczki, kluczyki, różne zabawki, miniaturowe przybory i pieczętki opatrzone rodowym herbem lub godłem). Z czasem nazwa objęła jedwabne taśmy, łańcuszki, plecionki i paski (np. złote, srebrne, z ludzkich włosów), które determinowały sposób noszenia i upinania przedmiotu przez właściciela. Dewizka składająca się z różnych kombinacji łańcuszka, zapieć i zawieszek oraz ze względu na sposób noszenia wykształciła wiele różnorodnych rodzajów, które można wyszczególnić w czterech typach zasadniczych: *guard chain*, *fob chain*, *chatelaine*, *Albert chain* (wszystkie definicje za: Kulpa, *Symboliczne znaczenia zabytkowych dewizek...*).

etapy (protodewizka<sup>7</sup>, dewizka właściwa i postdewizka<sup>8</sup>), genezę nazewnictwa oraz wypracowaną typologię (cztery typy zasadnicze: *guard chain*, *fob chain*, *chatelaine*, *Albert chain*). Na tak przygotowanym gruncie istotne wnioski przyniosła również charakterystyka wzajemnych współzależności między dewizką a ubiorem, która wyznaczyła rejony autonomii dewizek. Wykazano, że dewizka przekracza ramy, jakie nadała jej definicja galanterii, swobodnie odgrywając różnorodne role w kulturze dzięki swojej umiejętności potencjalnego łączenia się z innymi elementami oraz swoistej zdolności bycia pomiędzy całkowitą samodzielnością a zależnością.

W toku rozważań poddano analizie jej odrębny status w szeregu rzeczy osobistych, mających wpływ na kolejne przemiany kulturowe, co ujawniło obszary specyficznych implikacji dewizki z ubiorami specjalnymi i zunifikowanymi, odnoszącymi się do płci, wykonywanego zawodu, posiadanego statusu społecznego, przynależności narodowej czy wyznawanych wartości. Pozwoliło to poddać analizie charakter i znaczenie dewizek noszonych między innymi przez lekarzy, pielęgniarki, osoby stanu duchownego czy żołnierzy. Towarzyszy temu analiza pozwalająca zidentyfikować relacje dewizki z polskim strojem narodowym oraz potencjalną zależność tego przedmiotu od strojów regionalnych.

Wydaje się zatem, że odpowiednim sposobem na dostrzeżenie potencjału symbolicznego dewizek jest w pierwszej kolejności przeprowadzenie przeglądu wybranych przypadków, gdyż badania nad dewizkami okazały się zadaniem zawiłym i jeszcze przez pewien czas będą wymagać streszczenia wprowadzającego w tematykę semiotyki tych marginaliów kultury. Ze względu na ich przynależność do światów przeszłych oraz na zaskakującą wielorakość form i wzorów oraz niezliczoną rzeszę potencjalnych właścicieli i właścielek, symboliczny potencjał dewizki zawsze należy zrelatywizować, zależnie od miejsca, czasu i zmiennych odczuć indywidualnych i zbiorowych użytkowników oraz odbiorców<sup>9</sup>.

---

7 Protodewizka to dopinany bądź noszony blisko przy sobie przedmiot osobisty o określonej formie, realizujący szczególne funkcje, w tym symboliczne, z którego wywodzi się genezę dewizki właściwej, istniejący do XV/XVI w.

8 Postdewizka to współczesna forma (kształtująca się po II wojnie światowej), którą ich twórcy koncepcyjnie identyfikują przede wszystkim z szeroko pojętą definicją dewizki lub funkcjami realizowanymi przez określony jej typ.

9 Janusz Barański, „Dyskurs gęsty: w poszukiwaniu intepretatywnej teorii przedmiotu muzealnego”, w *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*, red. Jacek Kowalewski, Wojciech Piasek, Marta Śliwa (Olsztyn: Instytut Filozofii UWM w Olsztynie, 2008), 267. Przy zastosowaniu właściwej metodologii o charakterze interdyscyplinarnym tematyka dewizki została wyeksponowana, wiedza o jej genezie i typologii usystematyzowana, a mnogość potencjalnych interpretacji poddana analizom. Poza

## Wybrane przykłady relacji dewizki z określonymi ubiorami specjalnymi

Wśród kolekcjonerów stosunkowo dobrze ugruntowana jest opinia, że w XIX w. zegarek kieszonkowy wraz z dewizką był szczególnie charakterystyczny dla mężczyzn będących poważanymi lekarzami, naczelnikami stacji kolejowych, nauczycielami czy kapitanami statków. Przedmioty te miały dawać niezaprzeczalny wyraz „brytyjskiej, północnoeuropejskiej i amerykańskiej obsesji na punkcie czasu i punktualności”<sup>10</sup>.

Podtrzymując tezę o autonomii dewizki w stosunku do zegarka kieszonkowego, należy w kontekście powyższych stwierdzeń zapytać po pierwsze: czy dewizka istotnie przynależała wyłącznie do świata męskich rzeczy? Po drugie – jaki związek zachodził między wymiarem formalnym i znaczeniowym dewizki a uprawianym przez właściciela zawodem? I czy w związku z tym odgrywało jakąś szczególną rolę to, że konkretna dewizka łączyła się z określonym strojem, zdeterminowanym wykonywaną pracą?

Należy spostrzec, że utrzymuje się opinia, iż kobiety mają skłonność do podkreślania swojego wizerunku, zakładając biżuterię estetyczną. Mężczyźni preferują natomiast ozdoby o pozorach użyteczności, będące świadectwem siły, waleczności lub zajmowanej pozycji. Według Franza Kienera o tym, czy jakiś przedmiot osobisty jest dla mężczyzny biżuterią, świadczy tak naprawdę to, jak się go nosi czy używa<sup>11</sup>. Prowadzi to do subtelnej gry rozróżnień, którą można by wykorzystać przy podziale dewizek na kobiece i męskie, a także przy określaniu ich kontekstów oraz sposobów noszenia w zależności od płci na przestrzeni od XIV/XV do połowy XX wieku. Tylko czy nie doprowadziłoby to do niepotrzebnego uproszczenia wielowymiarowego zagadnienia?

We wspomnianej rozprawie przedstawiono rozbudowane rozważania, jakie typy dewizek przypisywano kobietom, a jakie mężczyznom przez kolejne dziesięciolecia na przestrzeni prawie pięciu stuleci. Reasumując

---

głównymi nurtami, jakie stanowią dla obranej metodologii nauki o kulturze i historia sztuki, stosowano w tym celu również elementy z zakresu antropologii społeczno-kulturowej, antropologii rzeczy, socjologii, heritologii, *memory studies*. Wnioski opierano na wynikach analiz zachowań ludzkich jako uczestników danej kultury w myśl metody emicznej i skrupulatnie próbowano odtworzyć biografie ludzi i rzeczy ze skrawków, jakie przetrwały, stosując podejście pokrewne storytellingowi.

10 Michael Korda, *Marking Time: Collecting Watches and Thinking about Time* (New York: Barnes & Noble, 2004), 11–12. Jeśli nie będzie oznaczone to inaczej – wszystkie tłumaczenia dokonane przez autorkę tekstu.

11 Franz Kiener, *Kleidung, Mode und Mensch: Versuch einer psychologischen Deutung* (München: E. Reinhardt, 1956), 55, 60.

(i z konieczności dokonując przy tym uogólnień), protodewizkę noszoną przy pasie należy identyfikować z obiema płciami (zagadnienie na razie czeka na szczegółowe opracowanie pozwalające wypracować usystematyzowane, rzetelne tezy i wnioski), podobnie wstążki i łańcuchy, na których noszono pierwsze chronometry na szyi. Wydaje się, że w trudnym na razie do wyznaczenia momencie, gdy kształtują się i funkcjonują przede wszystkim dwa typy dewizek, tj. *fob chain* i *chatelaine* (XVII–XVIII w.), można napotkać refleksje na temat damskiej lub męskiej dewizki, czasami nawet w zaskakujących ujęciach.

Z jednej strony warto wspomnieć, że do rzadkości należała opinia o tym, że *fob chain* mógł być wyrazem zniewieścienia męskiego. Sindy Stemp przytaczała przykład z XVIII w., gdy angielska młodzież, wracając z *Grand tour*, propagowała modę *macaroni* na francuskie *fob chain*, co spotykało się z komentarzami pism takich jak „Town and Country”. Uznawano, że ta moda to nie tylko wyraz złego, obcego gustu, ale też zniewaga dla brytyjskiej męskości, zaburzająca „naturalną równowagę płci”. W opinii ówczesnych angielskich krytyków dewizka, którą nazywają *chatelaine* (choć należy typologicznie identyfikować ją zapewne jako *fob chain*), w takiej sytuacji nie może świadczyć o kobiecej autonomii, a jedynie o męskim zniewieścieniu<sup>12</sup>.

Jednocześnie w tym samym stuleciu inne męskie czasopismo podejmuje krytykę strojów jeździeckich, które zaczęły nosić dość powszechnie kobiety. Towarzyszy temu refleksja nad zmianą sposobu noszenia przez kobiety dewizki, co sprawia wrażenie, jakby to zagadnienie było ostatecznym znakiem, że „kobieca delikatność zamienia się w męską odwagę”, upodabniając obie płcie. Śmiałość gestów w posługiwaniu się dewizką, wypierających skromne pochylenie głowy, staje się powodem krytyki o nazbyt „oficerskim” zachowaniu wśród dam. Dewizka z pękiem pieczętek, zwisająca u kobiecego boku, skłaniała również do kojarzenia jej z emblematem miłosnym, a nawet sugerowania, iż przenosząc się z męskiej kieszonki spodni do kobiecej talii, stawiała się pokusą dla wzroku, myśli i „zdeprawowanych apetytów galantów”<sup>13</sup>.

12 Stemp, „Ornamental or Useful...”, 7.

13 Camber, „Remarks on the Rage of the Ladies for the Military Dress”, *The Gentleman's Magazine* 51/2 (1781): 57–58; Aileen Ribeiro, *The art of dress: fashion in England and France 1750 to 1820* (New Haven: Yale University Press, 1995), 68. Dyskusja o rozróżnieniu płciowym i erotyzującym znaczeniu dewizki podjęta została przez: Amy Boesky, „Giving Time to Women: the Eternizing Project in Early Modern England”, w „*This Double Voice*” *Gendered Writing in Early Modern England*, red. Danielle Clarke, Elizabeth Clarke (London: Palgrave Macmillan, 2000), 123–141. Należałoby jednakże zwerifikować postawione tam tezy, gdyż Amy Boesky zakładała całkiem odmiennie sposoby noszenia dewizki i zegarka przez kobiety i mężczyzn. Przeczą temu rozważania

Jednak jak to bywa z każdym zjawiskiem, „męskie” dewizki noszone przez kobiety były rzucającym się w oczy wybrykiem tylko dopóki nie rozpowszechniły się na tyle, by spowszednieć, zacierając kolejne granice<sup>14</sup>.

Wiek XIX charakteryzował się tym, że można już było wyszczególnić wszystkie cztery typy – *guard chain*, *fob chain*, *chatelaine*, *Albert chain*, które noszone były zarówno przez kobiety, jak i mężczyzn. Dewizka w tamtym okresie w pełni ujawniła, że przynależy obu płciom i realizuje dla nich wielorakie funkcje. Różnice istniały zawsze, lecz o kobiecości lub męskości dewizki decydowały subtelniejsze kwestie niż jej typ czy to, że pozwalała ukryć lub ujawnić noszone przy sobie zegarki i inne przybory osobiste<sup>15</sup>.

Posiadając wiedzę o tym, że suknie kobiece dość powszechnie w latach 1840–1860 były wyposażone w kieszonki na zegarki oraz większe wewnętrzne kieszenie, trudno jest skłaniać się ku tezie męskiej dominacji ujawniającej się poprzez przywilej posiadania kieszeni pozwalających zachować prywatność<sup>16</sup>. Nie sposób również pobrażkiwanie łańcuszków i zawieszek dewizek uznać za objaw sprawowania kontroli mężczyzn nad kobietami, skoro każdy noszący dewizkę obwieszoną przeróżnymi

---

z zakresu genezy i dziejów samej dewizki, ujęte we wspomnianej rozprawie. Bardziej poprawne jest stwierdzenie, że granica między tym, co kobiece, a tym, co męskie, w niejednym momencie dziejów były zwodniczo płynne – teżą roboczą mogłoby być zatem stwierdzenie, że wszystkie znane sposoby noszenia zegarka były w pełni wykorzystywane przez kobiety, lecz już niektóre kobiece rozwiązania były najprawdopodobniej niedostępne dla mężczyzn. Jednakże warto podkreślić, że „wiszące” kuriozum, jakim staje się dewizka w XVII–XVIII w., podkreślało lub oznaczało szczególne rejony ciała zarówno męskiego, jak i kobiecego, skłaniając do skupienia wzroku i myśli na różnicach płciowych.

14 Cecile Willett Cunningham, *The art of English costume* (London: St. Jame's Place Collins, 1948), 128.

15 Założenie, że XVIII-wieczna dewizka kobieca miała ukazywać zegarek, a z kolei męska miała ułatwić jego ukrycie podtrzymywały, m.in. Genevieve Cummins oraz Jessica Rose Harpley. Zob. Genevieve Cummins, *How the watch...*, 37; Jessica Rose Harpley, „Glittering Baubles: An Examination of Chatelaines in Britain, 1839-1900”, *The Journal of Dress History* 4/3 (2020): 45–71. Stwierdzenie to należy jednak postawić pod znakiem zapytania, przyglądając się chociażby obrazowi Adolfa Ulrika Wertmüllera z roku 1785, przedstawiającym Marię Antoninę spacerującą z dwójką swoich dzieci po parku, która przy talii ma upięte dwie dewizki zakończone frędzelkami i drobnymi ornamentalnymi ozdobami, czyli ewentualne zegarki schowane są w kieszonkach wszytych w pasek sukni.

16 Jessica Rose Harpley, *Glittering Baubles: An Examination of Victorian Women's Chatelaines*, Unpublished Mast Dissertation (London: London College of Fashion, 2016); Harpley, „Glittering Baubles: An...”, 45–71. O kieszeniach powszechnie wszywanych w kobiece suknie w latach 1840–1860, m.in. Cecile Willett Cunningham, *English Woman's clothing in the nineteenth century* (London: Faber and Faber Ltd. 24 Russell Square, 1937), 133, 171, 207; Anne Buck, *Victorian costume and costume accessories* (New York: Costume & Fashion Press, 1997), 31.

figurkami, pieczętkami i przyborami musiał być słyszany, gdy był w trakcie ruchu. A w pewnych okresach było to nawet wręcz pożądane zjawisko, ponieważ świadczyło o obyciu i umiejętności poruszania się z konieczną na salonach elegancją<sup>17</sup>.

Można jednak niewątpliwie przeprowadzić analizę porównawczą i wyłonić subtelne rozróżnienia pomiędzy dewizką męską i kobiecą, dostrzegając, że na tym polu wielokrotnie pojawiały się odmienne stany, wynikające ze zmieniającej się mody oraz przemian kulturowych.

Nie było wcale dziwne, że w drugiej połowie XIX stulecia i jeszcze w pierwszych dziesięcioleciach kolejnego wieku ciągle pojawiały się sprzeczne opinie na temat tego, czym jest męska, a czym kobieca dewizka. Nie należał do rzadkości rysunek w satyrycznym tonie, który wypominał modnym kobietom nadmierne inspirowanie się akcesoriami z męskiego stroju, w tym właśnie dewizkami typu Albert upiętymi na kamizelach. Sugerowano, że przez takie zapożyczenia kobiety stają się coraz trudniejsze do rozróżnienia od mężczyzn<sup>18</sup>.

Nie przeszkadzało to jednak firmom produkującym dewizki proponować wręcz identycznych fasonów dewizek obu płciom, akcentując różnice jedynie poprzez rozmiar i delikatność dewizki, przy identycznej formie i stylistyce ornamentów<sup>19</sup>. Tak delikatnie nakreślona granica bywała więc powodem dylematu właściwego doboru dewizki do płci. Udzielano ciągle jeszcze do lat 30. XX w. wskazówek, jakie proporcje winna mieć dewizka eleganckiego mężczyzny, dając odczuć, że jest to balansowanie w granicach dobrego tonu: „Dewizka od zegarka nie powinna być zbyt cienka – zniewiesiała, przeciwnie musi legitymować się,

---

17 Bolesław Barbacki, *Historia ubiorów od czasów najdawniejszych aż do wybuchu wielkiej wojny europejskiej (r. 1914) według wykładów Barbackiego Bolesława* (Nowy Sącz: Sądcka Agencja Rozwoju Regionalnego, 2021), 158; Max Von Boehn, *Modes & manners ornaments: lace, fans, gloves, walking-sticks, parasols, jewelry and trinkets* (London–Toronto–New York: J.M. Dent & sons, Ltd., E.P. Dutton & co., inc, 1929), 266; Henry-René D'Allemagne, *Les Accessoires du Costume et du Mobilier*, vol. I (Paris: Schemit Libraire, Paris, 1928), 72.

18 *Cartoons on current topics. Now, my dear young lady, you already have your brother's hat, collar, cravat, jacket, waistcoat, watch and chain, boots & c., why not also adopt the rest of his apparel?*, <https://digitalcollections.nypl.org/items/79eb24e0-1547-0130-ef00-58d385a7b928#/?uuiid=89616de0-627a-0130-5094-58d385a7bbd0> (dostęp: 20.08.2025).

19 *Vest fobs for men and women, salt and pepper shakers*, <https://digitalcollections.nypl.org/items/706622d0-c556-012f-8baf-58d385a7bc34#/?uuiid=510d47e1-24bd-a3d9-e040-e00a18064a99> (dostęp: 20.08.2025).

że jest towarzyszką zegarka mężczyzny. Ale to nie znaczy, że dewizka ma przypominać kajdany<sup>20</sup>.

W tym mocno streszczonym zarysie przypadków pojawiania się rozróżnień pomiędzy damskimi i męskimi dewizkami należy jeszcze wspomnieć specyfikę relacji XVIII-wiecznej dewizki typu *fob chain*<sup>21</sup> do polskiego stroju szlacheckiego. We wspomnianym okresie nieustannie rywalizowały ze sobą moda zachodnia oraz tradycyjny strój polski – kontusz i żupan<sup>22</sup>. W stroju zachodnioeuropejskim spodnie miały z przodu niewielką kieszonkę, w której chowano zegarek, pozwalając łańcuszkom, tasiemkom, sznurkom i zawieszkom dewizki swobodnie zwisać poniżej linii coraz krótszej kamizelki i zakrywać podwójne zapięcie spodni<sup>23</sup>. *Fob chain*, mający być oznaką nobilitacji, prestiżu, zamożności i przynależności do szlacheckiego stanu, znalazł z kolei specyficzne rozwiązanie, by stać się zauważalną częścią długiego kontusza. Portret Michała Tarnowskiego (1720 r.) ukazuje, że noszono jeden koniec dewizki schowany za kontuszem, wypuszczając łańcuszki lub tasiemki z przyczepionymi różnorodnymi zawieszkami i ozdobami z przodu na okazały pas, opasujący kontusz<sup>24</sup>. Jędrzej Kitowicz opisywał, że z czasem w żupanie po prawej stronie pojawiła się wszyta kieszonka, specjalnie przeznaczona na zegarek. Pozwalało to wyłożyć łańcuszki dewizek na wierzch kontusza znacznie wyżej, bo na wysokości piersi, jeszcze wyraźniej podkreślając ich obecność<sup>25</sup>. Obrazuje to rozwiązanie m.in. portret z roku 1790 w stylu

20 „Co wiedzieć winna wytworna Pani i elegancki Pan”, *Wiadomości Brzuchowickie* 1/1 (1932): 9–10.

21 *Fob chain* – typ dewizki, którego geneza jest związana z kręgiem purytańskim, a samo słowo *fob* odnosiło się pierwotnie do kieszonki w spodniach przeznaczonej na zegarek. Dewizka składająca się z taśmy, sznurka, wstążki lub łańcuszka, który na jednym końcu miał zapięcie karabińczyk, służący do dopięcia zegarka lub *fausse monter*. Na drugim końcu trwale lub za pomocą karabińczyków były dopięte pieczętki, kluczyki lub breloczki. Dewizka była przeważnie prezentowana w układzie pionowym. Koniec z zegarkiem był schowany w kieszonce, natomiast pozostała część dewizki luźno opadała pod ciężarem zawieszek z krawędzi kieszonki. Czasami *fob chain* mógł być luźno przewieszony przez pasek, jednak praktycznie nigdy nie był dopinany do ubioru.

22 Jędrzej Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1985), 256–257, 290–291; Agata Ročko, „Rola stroju francuskiego w literaturze polskiej drugiej połowy XVIII wieku, Zarys problematyczny”, w *Europejski wiek osiemnasty. Uniwersalizm myśli, różnorodność dróg. Studia i materiały*, red. Marek Dębowski, Anna Grześkowiak-Krwawicz, Michał Zwierzykowski (Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego „Societas Vistulana”, 2013), 164–165, 170.

23 Barbacki, *Historia ubiorów od czasów...*, 158; D'Allemagne, *Les Accessoires du...*, vol. I, 71–72.

24 Maria Gutkowska-Rychlewska, *Historia ubiorów* (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1968), 656, tab. V.

25 Kitowicz, *Opis obyczajów za...*, 256–257, 290–291.

dekoracyjno-realistycznym przedstawiający Jana Piędzickiego herbu Topacz oraz wizerunek Marcela Rybińskiego w kontuszu tzw. mundurowym z około 1800 roku<sup>26</sup>.

W przypadku kobiet szlacheckiego pochodzenia dewizka miała stanowić oznakę znacznej zamożności rodziców panny na wydaniu, chcących, by córka odpowiednio i godnie reprezentowała ich ród i szlachecki stan. XVIII-wieczne wypisy zawierają wzmianki o złotych zegarkach ze specjalnym udogodnieniem w postaci „haczyka do białogłowskich sukien”<sup>27</sup>. Formę zapewne można zidentyfikować jako *chatelaine*, który Kitowicz krótko scharakteryzował jako „klamrą dużą, obdłużną”, służącą damom do wieszania zegarka u paska<sup>28</sup>.

Dostępne materiały pozwalają zatem określić, że tak jak w pozostałych częściach Europy, na ziemiach polskich bardziej powszechny był wśród mężczyzn *fob chain*, z kolei kobiety nosiły *chatelaine*. Poza tym różniła się wymowa semiotyczna noszenia tych przedmiotów osobistych przez obie płcie. Należy jednak podkreślić, że wątek fenomenu polskiej dewizki powinno się jeszcze przebadać w celu uzyskania pełniejszych wniosków.

Jakkolwiek barwny obraz polskiego szlachcica utrzymywał się jeszcze w następnym stuleciu. Z roku 1817 pochodzi opis lokalnego lekarza-szlachcica Augustynka urzędującego w wiosce Rudlice. Nosił on dumnie strój polski, łącząc w fantazyjny sposób biały żupan, skórzany pas krakowski oraz ciemną taratatkę. Całości dopełniały order św. Włodzimierza, pierścienie na palcach oraz „(...) za pasem kilka zegarków z łańcuszkami pełnymi dewizek (...)”<sup>29</sup>. W kontekście rozpoznawalności danej

26 Małgorzata Możdżyńska-Nawotka, *O modach i strojach* (Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2003), 74–75; Tadeusz Dobrowolski, „Cztery style portretu «sarmackiego»”, *Prace z Historii Sztuki* 45/1 (1962): 96–97. Warto w tym miejscu wyraźnie podkreślić, że portret Piędzickiego skłania do przypuszczeń, że w sprawie zagranicznych dewizek szlachcic mógł być na bieżąco z modą. Malarz dość szczegółowo odmalował detale dewizki, dzięki czemu można rozpoznać, że pomiędzy kolejnymi szeregami złotych łańcuszków są wstawione kamee o charakterystycznym błękitno-białej kolorystyce, pozwalając je utożsamiać z popularną wtedy angielską manufakturą „Etruria” Josiaha Wedgwooda. Gutkowska-Rychlewska, *Historia ubiorów*, 633–634, 725; Stemp, „Ornamental or Useful...”, 2–13.

27 Na przykład w wyprawie Katarzyny Barbary Radziwiłłówny w roku 1720 znalazł się „zegarek złoty z repetycją, kruczek do tegoż zegarka, w tarczce rubiny, diamentami garnaryzowany, a do niego złote łańcuszki”. Anna Penkała, *Panięskie ochędstwo. Kwestie posagowe i wienne w małżeństwach szlachty województwa krakowskiego w czasach saskich* (Kraków: Wydawnictwo Libron – Filip Lohner, 2016), 361.

28 Kitowicz, *Opis obyczajów za...*, 256–257, 290–291.

29 „Świstek krytyczny. Augustynek. Pierwszy poranek w Warszawie”, *Pamiętnik Warszawski: czyli dziennik nauk i umiejętności* 3/7 (1817): 252.

osoby i jej profesji – w tym przypadku fachu lekarskiego – tożsamość zawodowa została niejako przyćmiona przez wzorzec męskości wpisany w ramy szlacheckiej oryginalności.

Niemniej kieruje to rozważania ku pytaniu o to, czy istotnie dewizka mogłaby być wyróżnikiem na przykład wspomnianego fachu lekarskiego. W jednej z dawniejszych rozpraw o znaczeniu symbolicznym pierścieni znajduje się interesująca dygresja dotycząca znaków rozpoznawczych lekarza na ziemiach polskich. Poza pierścieniem, okularami i fryzurą z daleka można było profesję mężczyzny rozpoznać podobno po błyszczącym łańcuszku i fraku<sup>30</sup>. Najprawdopodobniej należy wspomniany łańcuszek interpretować jako dewizkę, tu oznaczającą zapewne wykształconego człowieka, dobrze prosperującego w swoim zawodzie, skoro mógł pozwolić sobie na tak widoczny przejaw zamożności.

W żadnym opisie nie natrafiono dotąd na wskazówki odnośnie do formalnego opisu dewizek, które mógłby nosić reprezentant lekarskiego bądź aptekarskiego zawodu. Domniemywać można, że skoro „aptekarz winien mieć herb uzmysławiający coś z tajemnicy, źródła uzdrowienia, coś z otchłannej, cudownej miłosiernej siły”, to na dewizkach, wśród najmodniejszych ornamentów czy spersonalizowanych detali, mogły kryć się również rozpoznawalne symbole wiedzy medycznej<sup>31</sup>. Potencjalnym tego przykładem może być kluczyk stanowiący część dewizki typu *fob chain* w stylu neoklasycystycznym – przedstawioną na niewielkim uszku kluczyka kobiecą sylwetkę z węzłem oplecionym wokół ręki najprawdopodobniej można by utożsamiać z mityczną Hygeą<sup>32</sup>.

Na razie zostały zasygnalizowane związki męskiego świata medycyny z dewizką jako symbolem określonych treści. Odnośnie do kobiet w świecie medycyny warto przyjrzeć się z kolei akcesoriom pielęgniarstwa, która wraz z kształceniem się tej grupy zawodowej zaczęła być rozpoznawana po charakterystycznym uniformie, często składającym się z białego fartucha i czepka<sup>33</sup>. Początkowo do atrybutów uzupełniających ich

30 Marian Gorzkowski, *Cymeliarchium. Historyczne poszukiwania nad znaczeniem obrączki i pierścionka w społecznych obrzędach i rytach w całej ich starożytnej symbolice z dodaniem rozprawy o pieczętkach starych* (Kijów: Drukarnia Uniwersytecka (Józefa Zawadzkiego), 1864), 37.

31 Gilbert Keith Chesterton, „Obrona heraldyki”, w *idem, Obrona niedorzeczności, pokory, romansu brukowego i innych rzeczy wzgardzonych* (Kraków: Wydawnictwo Miles, 2012), 65–66.

32 Dewizka typu *fob chain* z kluczykiem, ok. I poł. XIX w., Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. SZM 3941.

33 Honnor Morten, *How to become a nurse and how to succeed* (London: Scientific Press, London, 1892), 153–167.

wizerunek zaliczał się bardzo długi łańcuszek *guard chain*<sup>34</sup> z zegarkiem wetkniętym za pasek fartucha. Z czasem przy pasku pielęgniarki zaczęły nosić dodatkowo dobrze wyposażony, podręczny zestaw paramentów medycznych – takich jak buteleczki z tabletkami, nożyczki, termometry, kleszcze, cewniki czy agrałki. Pierwotnie niczym się te przedmioty nie różniły od *chatelaine*<sup>35</sup>, które w drugiej połowie XIX stulecia nosiły gospodynie domowe. Stopniowo jednak zaczęto wprowadzać do sprzedaży specjalnie zaprojektowane skórzane etui z mocowaniem do paska, coraz mniej kojarzące się z *chatelaine*, ale za to mogące pomieścić znacznie więcej niezbędnych narzędzi<sup>36</sup>.

Teorię mówiącą o tym, że pielęgniarski *chatelaine* był oznaką macierzyńskiej troskliwości, należy rozpatrzyć z odpowiednią dozą ostrożności<sup>37</sup>. Istotne jest jednak, aby podkreślić stopniowy proces przekształcania *chatelaine* uzależniony od zmiany statusu zawodowego pielęgniarek. Obraz tych zmian daje skórzany *chatelaine* ze zbiorów Royal College of Nursing z lat 1880–1910, który zawiera nożyczki, kleszcze, igłę do czerowania i depresor do języka. Wymieniona w zestawie igła była związana bardziej z prowadzeniem domu niż opieką zdrowotną, co przypominało, że reforma pielęgniarstwa z zadania domowego do uznanego zawodu opieki zdrowotnej dokonywała się na drodze powolnej transformacji<sup>38</sup>.

34 *Guard chain* – typ dewizki; rodzaj bardzo długiego łańcuszka lub wstążki noszony na szyi luźno lub fantazyjnie udrapowany i upięty. Posiadał pojedyncze zapięcie typu karabińczyk, do którego mocowano zegarek, flakonik z perfumami, sekretnik, lorgnon, sakiewkę, itp.

35 *Chatelaine* – typ dewizki dopinany do stroju w okolicach pasa. W górnej części posiadał haczyk, klamrę lub broszkę, do której były dopięte łańcuszki, połączone ogniwami plakietki lub wstążki, na zakończeniach których za pomocą karabińczyków lub haczyków mogły być dołączone pieczętki, klucze, flakoniki na sole trzeźwiące, amulety, przybory do szycia lub gry itp. Układ pionowy *chatelaine* pozwalał nieraz bardzo licznie dopięte elementy uwidocznic luźno zwisające na ubiorze. Słowo *chatelaine* wywodzi się od słowa określającego panią na zamku. Oznaczało poza tym francuski szal wełniany, rodzaj przepaski krawieckiej z kieszonkami, zakładanej na szyję, oraz krój sukni z pierwszej połowy XIX w.

36 *Catalogue of Nurses' Requisites* (London: Arnold & Sons, Surgical Instrument Manufacturers, 1899), 10–19; Cummins, *How the watch...*, 205–207; Cummins, Taunton, *Chatelaines. Utility to...*, 220–231.

37 Harpley, „Glittering Baubles: An...”, 56.

38 *Royal College of Nursing. The Voice of Nursing* (London: RCN Foundation, 2017), 9–10. Wydaje się, że *chatelaine* nie tylko pielęgniarkom towarzyszył w drodze zawodowej emancypacji. Z przybornika praktycznej gospodyni domowej zamieniał się również w element młodej pracującej poza domem kobiety. W amerykańskich doniesieniach modyowych z końca XIX w. instruowano, że stroje z lnu lub praktycznej piki to zestawy odpowiednie dla młodych pracujących dziewcząt. Dobrym do tego dodatkiem jest *chatelaine*, lecz należało rozsądnie przemyśleć dobór użytecznych dodatków – o ile notatnik z ołówkiem mógł być poręczny, o tyle noszenie pudełka z zapalnikami lub

Wiele mówiącym przykładem, jaki wpływ miała dewizka z przyborami medycznymi na kreowanie wizerunku pielęgniarki, jest *chatelaine* z Health Museum of South Australia. Zabytek opisany jako „Florence Nightingale War *Chatelaine*”, składający się z lampy, flaszeczki na brandy, notatnika, ołówka oraz pudełka na krzesiwo, zgodnie ze słowami dołączonego do niego listu miał być emblematem gloryfikującym Florence Nightingale – Damę z Lampą<sup>39</sup>.

Przytoczone przykłady wskazują na dewizki, które mogą odzwierciedlać zawód właściciela dzięki swojej wielowymiarowości, potencjałowi adaptacyjnemu oraz możliwości łączenia funkcji praktycznej z symboliczną. W tej perspektywie wydawać by się mogło, że pobożne życie osób stanu zakonnego, mocno zdeterminowane w kwestii stroju, w zasadzie wykluczało takie zbytki jak dewizki. A jednak pectoraliki na samym początku zwano *montres d'abesse* i były one noszone właśnie wyłącznie przez osoby duchowne (w tym przeorysze) jako praktyczne i odpowiednie uzupełnienie stroju<sup>40</sup>. Z kolei według *Inwentarza* z podróży króla Stanisława Augusta Poniatowskiego z roku 1784 dobrze urodzonej mniszce Honoracie Ogińskiej, mieszkającej po kasacji klasztoru we Lwowie w majątku Honoratyn pod Telechanami, wypadało podarować *chatelaine* z przyborami do pisania i szycia. Wspomniany przedmiot opisano następująco: „noszenie u pasa na zamku złotym, różnych Damskich instrumentów do robot służących nazywanych *le necessaire*, bardzo pięknym gustem iako Zakonnica (...)”<sup>41</sup>. Był on zatem wyrazem kobiecej cnoty pracowitości oraz – jeśli patrzeć na jakość i estetykę wykonania przedmiotu – również świadectwem pochodzenia z dobrego rodu.

---

kasetki ze znaczkami jawiło się już jako przesada i jedynie niepotrzebne obciążenie szczupłej talii. A.L. Woods, „A Forecast of the Summer Girl – The Dangles on Her Chatelaine. An Easy Sleeve Trimming – One Use for Old Cream Lace”, *Davenport Weekly Republican*, 26 May (1897): 3.

39 Kellie Branson, *Chatelaine... A What?*, <https://healthmuseumsa.org.au/2024/09/chatelaine-a-what/> (dostęp: 20.08.2025).

40 Zygmunt Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. IV (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1985), 334–335; Wiesława Siedlecka, *Polskie zegary* (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1974), 82.

41 Anna Saratowicz-Dudyńska, „Wspomnienie królewskiej łaskawości. Klejnoty rozdane przez Stanisława Augusta w czasie podróży do Grodna w 1784 roku (w świetle źródeł), części 1: Warszawa-Pińsk”, w *Elitarna fascynacja czy niedoceniony element obrazu sztuki polskiej? Biżuteria w Polsce*, red. Katarzyna Kluczwajd (Toruń: Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, 2013), 56; *Polski antykwariat „LAMUS HERALDYCZNY”*, katalog nr 12 (1937): 12; Adam Naruszewicz, *Dyaryusz podróży Nayaśniejszego Stanisława Augusta Króla Polskiego na Sejm Grodzieński począwszy od dnia wyjazdu z Warszawy to jest 26 Miesiąca Sierpnia Roku 1784 aż do przybycia do Grodna*, cz. 2 (Warszawa: Drukarnia Piotra Dufoura, 1784), 2.

Dewizki nie były też obce męskiemu stanowi duchownemu, o czym świadczą analizy inwentarzy i testamentów kapłanów<sup>42</sup>. Zazwyczaj dopinano je do jednego z guzików sutanny na wysokości piersi, drugi koniec kryjąc. Takie uwidocznienie dewizki sprawiało, że częściej niż mniszki, kleryków i młodych kapłanów spotykała reprimenda za próżność i zbytne afiszowanie się błyszczącymi łańcuszkami: „(...) łańcuszek z kluczykiem i różnemi dewizkami musi koniecznie tak wisieć u sukni na piersiach, aby to mogli wszyscy widzieć (...), co ludzie nawet świeccy za złe poczytują”<sup>43</sup>.

Z periodyzacji dziejów mody wiadomo, że to czasy I wojny światowej i kwestie umundurowania żołnierzy na froncie miały w jakimś stopniu znaczenie w wyparciu dewizki z użytku i zastąpienie jej praktyczniejszym na polu bitwy zegarkiem na skórzanym pasku zapiętym na nadgarstku<sup>44</sup>. Wcześniej dewizka przy mundurze była dość powszechna – na wizerunku Edwarda, Lorda wicehrabiego Exmouth, masywna dewizka typu *fob chain* z dopiętymi kilkoma pieczętkami i breloczkami dopasowana została do zdobionego obszyciami munduru marynarki wojennej. Tak jak w Imperium Brytyjskim, tak również w Stanach Zjednoczonych Ameryki u oficerów i kapitanów powszechny był zwyczaj noszenia dewizki przy mundurach marynarki wojennej w pierwszych dziesięcioleciach XIX stulecia<sup>45</sup>.

Noszenie dewizek do regulaminowego munduru spotykało się jednak w niektórych kręgach z krytyką, jak to było w przypadku młodych polskich oficerów pragnących uchodzić za pułkowników z kręgu Napoleona:

42 Jarosław Dumanowski, *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej XVIII w.* (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Kopernika, 2006), 171–174, 177.

43 Henri Marie Dubois, *Przewodnik dla kleryków i młodych kapłanów czyli Gruntowne wykazanie potrzeby powołania Bożego do stanu kapłańskiego*, ... (Warszawa: M. Turczynowicz, 1877), 312, 455–456; Antoni Nowowiejski, *Wykład liturgii kościoła katolickiego. O środkach rozwinięcia kultu*, t. 2, cz. 1 (Warszawa: Druk. Franciszka Czerwińskiego, 1902), 121.

44 Zresztą zegarek na pasku noszony na nadgarstku pierwotnie był uważany za przejaw zniewieściaenia i dopiero pola bitwy niejako go „uświęciły”, nadając im męskiego charakteru ze względu na noszących je oficerów: „(...) zegarek na rękę kobiety nosiły już w 1888 roku (...). Kiedy około dziesięć lub dwanaście lat później mężczyźni zaczęli używać zegarków na rękę, przypisywano tej modzie skojarzenie z nadmierną kobiecością, aż do wojny w latach 1914–1918, kiedy to wszyscy oficerowie nosili je bez bycia uznanymi za zniewieściałych”. Cunnington, *The art of English...*, 128; Zdzisław Mrugański, *Czas i urzędnictwo do jego pomiaru* (Warszawa: Wydawnictwo Cursor, 2008), 99–100; Cummins, *How the watch...*, 202.

45 Charles Turner, *The Right Honourable Edward Lord Viscount Exmouth*, 1818, British Museum, nr inw. 1902.1011.5514, [https://www.britishmuseum.org/collection/object/P\\_1902-1011-5514](https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1902-1011-5514) (dostęp: 20.08.2025); Ruth Turner Wilcox, *Five Centuries of American Costume* (New York: Wilcox Charles Scribner's Sons, 1963), 72.

„(...) Widzimy ich co dzień przejeżdżających, w sutych mundurach, z tysiącem kamyków i dewizek u zegarków, radosnych z postąpienia w stopniu, ślepych, głuchych, nieczułych na cierpienie ojczyzny swojej”<sup>46</sup>.

Genevieve Cummins zaprezentowała z kolei szereg fotografii z drugiej połowy XIX i początku XX w., na podstawie czego można dowiedzieć się, że mężczyzna w mundurze z okresu wojny secesyjnej mógł nosić *Albert chain* tradycyjnie umocowany do kamizelki, pod żołnierską kurtkę. Natomiast w latach 70. XIX stulecia, gdy obowiązywała kurtka z zapiętymi dwoma szeregami guzików, dewizkę żołnierz zapinał o guziki na przedzie kurtki. Dopiero na początku następnego stulecia amerykańscy wojskowi zaczęli nosić dewizki (też *Albert chain*) dopięte do paska u spodni<sup>47</sup>.

Z żołnierskim ekwipunkiem kojarzą się również same dewizki – choćby ze względu na materiały, z których je wykonano, lub zdobiące je motywy symboliczne. Takimi przedmiotami są między innymi dewizki, których zawieszki lub ogniwa łańcuszków zostały zastąpione nabojami karabinowymi, które chybiły celu na polu bitwy, więc noszone przez żołnierza miały go chronić w każdej kolejnej walce<sup>48</sup>. Podobnym talizmanem mającym stanowić ochronę przed pociskiem z nieprzyjacielskiej broni był *fob chain* z medalikiem-monetą z biblijną sceną uciszenia burzy na jeziorze i wizerunkiem św. Jerzego zabijającego smoka. Stał się on niezbędnym elementem wyposażenia każdego żołnierza od momentu rozpowszechnienia się legendy o wojaku, który uniknął śmierci na polu bitwy, gdyż kula trafiła w monetę z wizerunkiem św. Jerzego, zaszytą w mundur na tzw. czarną godzinę<sup>49</sup>.

Czy należy takie dewizki nazywać żołnierskimi, wojskowymi lub oficerskimi? W prasie pojawiały się nieraz reklamy np. czeskiego producenta

46 Juliusz Ursyn Niemcewicz, *Pamiętniki J.U. Niemcewicza 1811–1820 (i.e. 1809–1820)*, t. 1: *1811–1812 (i.e. 1809–1813)* (Poznań: J.K. Żupański, 1871), 264.

47 Cummins, *How the watch...*, 201.

48 Dewizka (po roku 1862) z pocisku karabinowego należąca do Robert B. Armistada z 22. Pułku Piechoty Alabamy – *Shot, Canister*, American Civil War Museum, nr inw.0985.00.00120, <https://acwm.pastperfectonline.com/webobject/ADF41554-4EF0-45CC-B4ED-522181422349> (dostęp: 20.08.2025); Dewizka wojskowa z pocisków, XIX–XX w., Muzeum Regionalne Ziemi Limanowskiej, nr inw. MRZL.HT.480; Dewizka wojskowa z nabojami, XIX–XX w. MRZL, nr inw. MRZL.HT.515; Dewizka z napisem „ART N21 REGT” i nabojem, XIX–XX w., MRZL, nr inw. MRZL.HT.526; Frederick William Burgess, *Antique Jewellery and Trinketss* (London: G. Routledge & Sons Ltd., New York: G.P. Putnam’s sons, 1919), 329.

49 Dewizka z talizmanem podróżnych i żeglarzy, XVIII–XIX w., MRZL, nr inw. nr MRZL.HT.304; Guntram Fuhrmann, *Ordenskopien. Adaptionen und Gebrauch von Orden* (Norderstedt: Books on Demand, 2022), 222; Eva Kreissl, *Aberglauben – Aberwissen Welt ohne Zufall* (Graz: Volkskundemuseum- Universalmuseum Joanneum, 2014), 44–45.

Gustava Schacka oferującego pozłacane czternastokaratowym złotem „wojskowe łańcuszki do zegarka”<sup>50</sup>. Niewiele na razie można z tego anon-su jednak wywnioskować, tak jak z późniejszego cennika Michała Mię-sowicza z Krosna. Większość dewizek u producenta z Krosna określono tam mianem po prostu łańcuszków damskich bądź męskich. W jednym przypadku pojawiła się wzmianka o łańcuszkach Double krótkich, tzw. „oficerskich”<sup>51</sup>. Niestety brak bardziej szczegółowego opisu lub ilustracji nie pozwala określić, czym miała się charakteryzować dewizka przeznaczone dla wojskowych. I czy w ogóle była przeznaczona w istocie dla oficerów ze względu na swoją formę, czy tylko posłużono się popularną nazwą w celach marketingowych.

Na zakończenie tego wątku należy podkreślić, że w męskim świecie wojny funkcjonowały jednak również kobiety – córki, siostry, narzeczone, żony i matki. Już w XVIII stuleciu powszechne było, by kobieta nosiła barwy regimentu męża<sup>52</sup>. Bardziej specyficznym świadectwem utożsamiania się z żołnierską przynależnością męża-oficera może być zachowana w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie torebka z haczykiem w typie *chatelaine*, na której umieszczona została liczba 13 wpisana w okrąg, oznaczająca przynależność męża właścicielki torebki do 13. batalionu genewskiej armii federalnej<sup>53</sup>.

Mundur kobiecy pojawia się później, dopiero na początku XX stulecia, lecz wtedy spełnia on wymagania regulaminu zbliżone do męskiego umundurowania, przewidując odpowiednie kieszonki na zegarki bądź gwizdki, które umocowane były do munduru za pomocą łańcuszków dewizek<sup>54</sup>.

Wobec ujednolicenia męskiego munduru dewizka pozostawała zatem przez pewien czas ostatnim bastionem indywidualizmu. Pewne odwrócenie tej zależności stanowią dewizki noszone przez cywilów – od żon oficerskich po osoby angażujące się w działania wojenne jedynie pośrednio,

50 *Unia* 1 (1882): 8.

51 *Pierwsza krajowa fabryka zegarów wieżowych pędzona motorem oraz założony w roku 1890 Zakład zegarmistrzowski Michała Mięśowicza w Krośnie (Galicya). Cennik zegarków kieszonkowych, zegarów ściennych, pendulowych, budzików amerykańskich, łańcuszków, wisiorków, itp.* (Kraków: Drukarnia Józefa Fischera, 1908?), 24.

52 Ribeiro, *The art of dress...*, 68.

53 Torebka damska z okresu I wojny światowej, 1914–1918, Szwajcaria, Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK XIX-12202.

54 *Millicent Duncan, an early woman police officer*, ok. 1910, Mary Evans Picture Library. Według regulaminu z początku XX w. umundurowanie policjanta z Chicago w stopniu sierżanta i funkcjonariusza patrolowego powinno w kurtce zawierać kieszeń na zegarek. William Henry Baker, *A Dictionary of Men's Wear (...)* (Cleveland: William Henry Baker, 1908), 191.

na przykład poprzez wsparcie finansowe. Z wypowiedzi oraz fotografii z 1925 r. wynika, że niemiecki historyk sztuki Aby Warburg, długo po 1918 r. nosił dewizkę z żelaza, z hasłem GOLD ZUR WEHR EISEN ZUR EHR. Przypominała mu ona (jak wielu innym ludziom jego pokolenia) o pruskim duchu poświęcenia i patriotyzmu. A przede wszystkim miała wzmocnić solidarność ludności cywilnej z żołnierzami walczącymi na froncie<sup>55</sup>.

Na koniec niniejszego przeglądu wybranych przypadków warta zauważenia jest specyficzna i wyraźnie odrębna tendencja, którą można zaobserwować w stroju ludowym, związana z przedmiotami określanymi jako tzw. *charivari*<sup>56</sup>. W krajach Szwajcarii, Austrii czy Niemczech kobiety gorset tradycyjnego stroju ozdabiały lub wręcz wiązały srebrne łańcuszki obwieszone w dużej ilości monetami i amuletami. Niekiedy ozdoby te całkowicie przysłaniały tkaninę stroju, utrzymaną zazwyczaj w ciemnych, nasyconych barwach. Z kolei do tradycyjnego stroju bawarski gospodarz nosił łańcuszki ze srebrnych monet wypuszczone z kieszonki spodni i zwisające swobodnie z przodu lub opinające szeregi kilku łańcuszków ozdobionych monetami i trofeami myśliwskimi brzuch<sup>57</sup>. Należy podkreślić, że trofeów myśliwskich i amuletów na *charivari* nie można było dawniej kupić, jedynie odziedziczyć i dopiero wtedy rozpocząć samodzielne kolekcjonowanie kolejnych zawieszek odmierzając tym niejako ważne wydarzenia w historii rodu<sup>58</sup>. Pojawia się między innymi pytanie na przyszłość – czy łańcuszki dziedziczyli wyłącznie mężczyźni, czy zwyczaj ten dotyczył też łańcuszków spinających kobiety gorsety?

55 Dewizka żelazna, 1916, MRZL, nr inw. MRZL.HT.682; Charlotte Schoell-Glass, *Aby Warburg and Anti-semitism: Political Perspectives on Images and Culture* (Detroit: Wayne State University Press, 2008), 110–112.

56 Nazwa pochodzi z języka francuskiego, lecz w krajach niemieckojęzycznych określa pewną specyficzną grupę łańcuszków biżuteryjnych mocno zakorzenionych w kulturze, szczególnie regionalnej. Warto wspomnieć, że zdania co do tego, czy *charivari* jest odrębnym typem biżuterii, czy pochodną od dewizek, są podzielone. Najczęściej jednak kojarzy się je z *chatelaine*. W przypadku kobiecych *charivari* zdobiących gorsety, było bardziej rozpowszechnione skojarzenie z paskiem ślubnym, na którym młoda mężatka dostawała klucz do nowego domu. Robert Czitsch, *Beuteverwertung: Wildbret, Trophäe & Co, Abschlussarbeit zur Erlangung der akademischen Bezeichnung* (Wien: „Akademischer Jagdwirt“ im Rahmen des Universitätslehrgangs Jagdwirt, 2018), 37–38.

57 Mary Margaret Stanley Egerton, *The book of costume, or, Annals of fashion* (London: H. Colburn, 1846), 275–276, 283, 306; Rose Julien, *Die deutschen Volkstrachten zu Beginn des 20. Jahrhunderts* (München: F. Bruckmann, 1912), 28–29, 32–33.

58 Marion von Bürkner, *Eine Kette voller (Lebens)geschichten*, <https://tegerneerstimme.de/eine-kette-voller-lebensgeschichten/> (dostęp: 20.08.2025).

Podobnie na ziemiach polskich – w kieszonce kurty (jaki) poznańskich Bambrów – tkwiła, jak odnotowano w źródłach, „dewizka z grubego złotego łańcuszka, do której przyczepiono duży, złoty zegarek”<sup>59</sup>. A masywna dewizka jeszcze na początku XX w. wśród huculów była częścią stroju młodego junaka – w odświętnym stroju drużby weselnego, dopięta dość wysoko na lewym boku do kożuszkowej kamizelki, tzw. keptaru<sup>60</sup>. Warto wspomnieć, że Kresowe dewizki, z tych bardziej oryginalnych pod względem formalnym, a noszone na przykład przez parobków mogły należeć do grupy wyrobów, tzw. gerdanów, czyli wykonanych z tasiemek i koralików<sup>61</sup>.

Na tym etapie badania poszukiwane są ciągle elementy przedmiotów osobistych w kobiecym polskim stroju regionalnym, które można by skojarzyć z dewizką. Niemniej należy pamiętać, że określony rodzaj dewizki był niezbędny dla osób uprawiających różne rzemiosła.

Najbardziej charakterystyczne były dewizki, w tym głównie typ *chatelaine*, pozwalające trzymać pod ręką niezbędne przybory przez kobiety zajmujące się robótkami ręcznymi. Przykłady zastosowania dewizek w charakterze przybornika na kobiece utensylia można odnaleźć między innymi na grafice ze zbiorów British Museum: nożyczki oraz poduszeczka na szpilki, zawieszane na długich niebieskich tasiemkach, zostały tam przypięte do talii XVIII-wiecznej sukni młodej kobiety robiącej na drutach. Również na obrazie Nicolaesa Measa (około 1655) czy późniejszym obrazie Léona Girona (około 1880), uwiecznione zostały koronczarki, które miały pod ręką zawsze długi stalowy łańcuszek *chatelaine* z dopiętymi między innymi nożyczkami, niezbędnymi przy koronkarskiej pracy, gdy trzeba było często obcinać nici. W kolekcjach muzealnych wiele dewizek opisuje się jako obiekty przeznaczone do tradycyjnych rzemiosł kobiecych. Praca ręczna była postrzegana jako cnota kobieca i symbolizowała pracowitość. Zatem można założyć, że dewizki, *chatelaine* i wszelkiego typu haczyki do paska noszone przez kobiety służyły do manifestowania kobiecej pracowitości w każdej sytuacji, sugerując,

59 Zofia Grodecka, *Stroje ludowe w dawnym i współczesnym Poznaniu* (Poznań: Wydawnictwo Muzeum Narodowego w Poznaniu, 1986), 66.

60 Mikołaj Seńkowski, *Pocztówka „Typy huculskie. Łehin”*, 1928, Muzeum Kresów w Lubaczowie, nr inw. ML/E/2799, <https://kresymuzeum.pl/pl/muzea-i-kolekcje/katalog-obiektow/969> (dostęp: 20.08.2025).

61 Magdalena Dolińska, „Stanisław Jakubowski i jego Kresowa kolekcja w zbiorach Muzeum Etnograficznego im. Seweryna Udzieli w Krakowie”, w *Dziedzictwo i pamięć Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej II muzealne spotkanie z Kresami*, red. Tadeusz Skoczek (Warszawa: Muzeum Niepodległości, 2017), 319–328.

że niewiasty są zawsze gotowe, by powrócić do użytecznej pracy i nie marnują czasu na bezczynność, bo narzędzia mają dosłownie pod ręką<sup>62</sup>.

## Konkluzje oraz wyznaczenie horyzontów dalszych badań

Ze względu na ograniczenia wynikające z formuły artykułu wiele wątków zostało potraktowanych ogólnie. Niemniej zarys problematyki zaprezentowany powyżej pozwala zaprzeczyć popularnej opinii, że dewizka na którymkolwiek etapie swojego rozwoju przynależała wyłącznie do męskiego świata rzeczy. Przytoczone przykłady ujawniają formalne i znaczeniowe związki, jakie zachodziły między tym przedmiotem osobistym a jego właścicielem. Wszelkie rozróżnienia kształtowały się natomiast właśnie dzięki takim zmiennym jak stan, płeć czy zawód.

Trudniejsza jest jednoznaczna odpowiedź na pytanie zawarte w tytule artykułu. Jak to zostało udowodnione, XVIII-wieczny *job chain* z różnych względów – w tym kulturowych – mógł być wyrazem nadmiernej kobiecości lub nieestosownej męskości. Podejmując refleksje nad dewizkami, należy założyć, że o jej delikatnej kobiecości czy odważnej męskości decydował szereg czynników. Celowość potrzeb, przypadkowość mód, potęga pragnień kształtowały materialność i przestrzenność dewizek w konkretnym czasie i w ścisłym związku z właściwym ich właścicielem. Co najbardziej fascynujące, dewizka wykazywała stały potencjał do przemian oraz ujawniania nowych form i znaczeń. Elastycznie reagując na ewolucję kultury oraz dynamikę wydarzeń historycznych, wymykała się jednoznacznym kategoryzacjom.

---

62 *The Gypsy Fortune-Teller*, 1783, British Museum, nr inw. 2010,7081.1113, [https://www.britishmuseum.org/collection/object/P\\_2010-7081-1113](https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_2010-7081-1113) (dostęp: 20.08.2025); Nicolaes Maes, *The Old Lacemaker*, 1655, Mauritshuis, The Hague, nr inw. 1101, <https://www.mauritshuis.nl/en/ourcollection/artworks/1101-the-old-lacemaker/> (dostęp: 20.08.2025); Léon Giron, *La dentellière d'Esplay*, 1880, Musée Crozatier Le Puy en Velay. Dewizki związane z robótkami ręcznymi zazwyczaj określano mianem *belt hook*. Z kolei francuskie haczyki z podwójnym łańcuszkiem, do których mocowano nożyczki, małe kluczek do szafek oraz przybory do szycia, nazywano w Prowansji *claviers*. *Musée Provençal du Costume et du Bijou*, <https://thefrenchjewelrypost.com/en/it-joailliers/musee-provencalcostume-bijou> (dostęp: 20.08.2025). Według niektórych źródeł poprzednikiem *chatelaine* był w XIV w. – *clavandier* i *trousseoir*. Natomiast „w wielu regionach srebrny *chatelaine* był noszony jako biżuteria towarzysząca tradycyjnemu strojowi i był wręczany na weselach, aby powiesić narzędzia do szycia, dlatego czasami nazywany był haczykiem na nożyczki (*de crochet à ciseaux*)”. Zob. Émile Froment-Meurice, *Crochet de châtelaine armorié*, 1882, NMCMB, nr inw. M.M.51.2.2, <https://bijoux-malmaison-compiegne.fr/notice/notice.php?id=144> (dostęp: 20.08.2025).

Na tym etapie badań warto podkreślić, że wyłania się z nich bardzo rozległy i wielowątkowy horyzont dla dalszych poszukiwań naukowych.

Uznawszy za potwierdzone współistnienie dewizek ze strojem stanów szlacheckich oraz zauważywszy, że w tym przypadku to mężczyźni bardziej dbali o ich walory estetyczne, należy sformułować postulat dalszych badań nad swoiście polskim fenomenem tej relacji. Warto przy tym uwzględnić wpływ ówczesnych ustaw antyzbytkowych oraz powszechny import dewizek francuskich (złotych) i angielskich (stalowych), które sprowadzano mimo traktowania dewizki jako obcej błyskotki niegodnej szlachcica<sup>63</sup>.

W przypadku lekarzy, pielęgniarek, żołnierzy czy oficerów oraz środowiska związanego ze strukturami wojskowymi należy jeszcze przeprowadzić kwerendy i badania źródłowe, by wyodrębnić pod względem formalnym i znaczeniowym określone grupy zabytków. Pozwoli to rozwinąć zarysowane powyżej zagadnienia charakterystyki dewizki jako niezbędnego przybornika medycznych paramentów, symbolu emancypacji, wojskowego atrybutu przynoszącego szczęście, regulaminowego wyposażenia, wyznacznika indywidualności lub znaku utożsamiającego jednostkę z określoną grupą.

Odrębnie zarysowują się również przysze badania w zakresie związków dewizek z kulturami ludowymi i regionalnymi. Należałoby w przeszłości podjąć trud pochwycenia istoty recepcji dewizki w kulturze ludowej oraz jej samodzielnych, oryginalnych przejawów, związanych między innymi z tradycyjnymi rzemiosłami, takimi jak koronczarstwo. Ujawnienie szczególnych cech nawiązywania relacji dewizek z poszczególnymi elementami tradycyjnego stroju męskiego i kobiecego byłoby pierwszym krokiem w kierunku interpretacji kulturowej tych obiektów<sup>64</sup>.

Akcentując powyższe uwagi, zaprezentowano zaledwie kilka przykładów potwierdzających, że dewizka stanowiła element tożsamości

63 Julia Możdżeń, „Mundury wojewódzkie a renesans polskiego stroju narodowego w epoce stanisławowskiej”, *Sensus Historie* 4 (2011): 20; Łukasz Gołębiowski, *Ubiory w Polsce* (Warszawa: A. Gałęzowski i Komp., 1830), 205–206; *Zbiór mów i pism niektórych w czasie Seymów stanów skonfederowanych*, t. VI (Wilno: Drukarnia Akademicka, 1789), 34.

64 Zasadniczo wydaje się, że na razie badacze nie kojarzą w rozważaniach naukowych dewizek ze wspomnianymi *charivari*, lecz należy te obwieszone bibelotami, monetami, amuletami i trofeami łańcuszki zarówno zdobiące kobiecy gorset i fartuchy, jak i tradycyjne męskie skórzane spodnie (*lederhosen*) kojarzyć najprawdopodobniej z tą nazwą. Wstępna analiza wskazuje, że odgrywały rolę symboliczną w podobnych przestrzeniach i sferach życia człowieka co dewizka, lecz należałoby przeprowadzić szerszą kwerendę, by zrekonstruować ich genezę i nakreślić oryginalne pole znaczeń semiotycznych.

grupowej, stanowej, płciowej czy też religijnej. Trudno jest jednak zwięźle wyczerpać tak obszerny temat, mimo że udało się na podstawie wybranych przykładów potwierdzić po raz kolejny nieprzemijającą wartość kulturową, społeczną, artystyczną i historyczną dewizki. Będąc odrębnością badawczą i umykając jednoznacznej kategoryzacji, dewizka przez wieki zachowywała autonomię wśród innych przejawów kultury. Wykazywała przy tym silne związki z wydarzeniami historycznymi, specyficzne relacje z człowiekiem, otaczającym go światem rzeczy oraz wypełniającym go światem ducha. Jej niepetryfikujący potencjał symboliczny ciągle rezonuje i wpływa na twórczość artystyczną XXI w. podejmującą temat biżuterii wyrażającej męskie i kobiece pierwiastki, czego dowodem są między innymi prace Tobiasza Alma przetwarzającego męskie pasy narzędziowe w obiekty, które sam nazywa *chatelaine*<sup>65</sup>.

Zagadnienie tego konkretnego eksperymentu artystycznego i jego konsekwencji, jak i szersze rozważania nad ideą postdewizki to jednak tematy na odrębny, znacznie obszerniejszy artykuł.

## Bibliografia

### Źródła drukowane i edycje źródłowe

- Camber, „Remarks on the Rage of the Ladies for the Military Dress”, *The Gentleman's Magazine* 51/2 (1781): 57–58.
- Catalogue of Nurses' Requisites* (London: Arnold & Sons, Surgical Instrument Manufacturers, 1899).
- „Co wiedzieć winna wytworna Pani i elegancki Pan”, *Wiadomości Brzuchowickie* 1/1 (1932): 9–10.
- Chesterton Gilbert Keith, „Obrona heraldyki”, w: *idem, Obrona niedorzeczności, pokory, romansu brukowego i innych rzeczy wzgardzonych* (Kraków: Wydawnictwo Miles, 2012).
- Dubois Henri Marie, *Przewodnik dla kleryków i młodych kapłanów czyli Gruntowne wykazanie potrzeby powołania Bożego do stanu kapłańskiego...* (Warszawa: M. Turczynowicz, 1877).
- Gołębiowski Łukasz, *Ubiory w Polsce* (Warszawa: A. Gałęzowski i Komp., 1830).
- Gorzkowski Marian, *Cymeliarchium. Historyczne poszukiwania nad znaczeniem obrączki i pierścionka w społecznych obrzędach i rytach w całej ich starożytnej symbolice z dodaniem rozprawy o pieczętkach starych* (Kijów: Drukarnia Uniwersytecka (Józefa Zawadzkiego), 1864).

---

65 Tobiasz Alm, *The Châtelaine*, [https://www.tobiasalm.com/work\\_series/the-chatelaine/](https://www.tobiasalm.com/work_series/the-chatelaine/) (dostęp: 20.08.2025).

- Morte Honnor, *How to become a nurse and how to succeed* (London: Scientific Press, London, 1892).
- Naruszewicz Adam, *Dyaryusz podróży Nayiaśniejszego Stanisława Augusta Króla Polskiego na Seym Grodzieński począwszy od dnia wyjazdu z Warszawy to iest 26 Miesiąca Sierpnia Roku 1784 aż do przybycia do Grodna*, cz. 2 (Warszawa: Drukarnia Piotra Dufoura, 1784).
- Niemcewicz Juliusz Ursyn, *Pamiętniki J.U. Niemcewicza 1811–1820 (i.e. 1809–1820)*, t. 1: 1811–1812 (i.e. 1809–1813) (Poznań: J.K. Żupański, 1871).
- Nowowiejski Antoni, *Wykład liturgii kościoła katolickiego. O środkach rozwinienia kultu*, t. 2, cz.1 (Warszawa: Druk. Franciszka Czerwińskiego, 1902).
- Pierwsza krajowa fabryka zegarów wieżowych pędzona motorem oraz założony w roku 1890 Zakład zegarmistrzowski Michała Mięrowicza w Krośnie (Galicya). Cennik zegarków kieszonkowych, zegarów ściennych, pendulowych, budzików amerykańskich, łańcuszków, wisiorków, itp.* (Kraków: Drukarnia Józefa Fischera, 1908?).
- Polski antykwariat „LAMUS HERALDYCZNY”*, katalog nr 12 (1937).
- Stanley Egerton, Mary Margaret, *The book of costume, or, Annals of fashion* (London: H. Colburn, 1846).
- „Świstek krytyczny. Augustynek. Pierwszy poranek w Warszawie”, *Pamiętnik Warszawski: czyli dziennik nauk i umiejętności*, R. 3, t. 7 (1817).
- Unia* 1 (1882): 8.
- Woods A.L., „A Forecast of the Summer Girl – The Dangles on Her Chatelaine. An Easy Sleeve Trimming – One Use for Old Cream Lace”, *Davenport Weekly Republican*, 26 May (1897): 3.
- Zbiór mów i pism niektórych w czasie Sejmów stanów skonfederowanych*, t. VI (Wilno: Drukarnia Akademicka, 1789).

### Książki i monografie

- Baker William Henry, *A Dictionary of Men's Wear (...)* (Cleveland: William Henry Baker, 1908).
- Barbacki Bolesław, *Historia ubiorów od czasów najdawniejszych aż do wybuchu wielkiej wojny europejskiej (r. 1914) według wykładów Barbackiego Bolesława* (Nowy Sącz: Sądecka Agencja Rozwoju Regionalnego, 2021).
- Boehn Max Von, *Modes & manners ornaments: lace, fans, gloves, walking-sticks, parasols, jewelry and trinkets* (London–Toronto–New York: J.M. Dent & sons, Ltd., London, Toronto, E.P. Dutton & co., inc, New York, 1929).
- Buck Anne, *Victorian costume and costume accessories* (New York: Costume & Fashion Press, 1997).
- Burgess Frederick William, *Antique Jewellery and Trinkets* (London–New York: G. Routledge & Sons Ltd.; G.P. Putnam's sons, 1919).
- Cummins Genevieve E., *How the watch was worn. A Fashion for 500 Years* (Woodbridge: Antique Collectors' Club Ltd., 2010).
- Cummins Genevieve E., Taunton Nerylla D., *Chatelaines. Utility to Glorious Extravagance* (Woodbridge: Antique Collectors' Club Ltd., 1994).

- Cunnington Cecile Willett, *The art of English costume* (London: St. Jame's Place Collins, 1948).
- Cunnington Cecile Willett, *English Woman's clothing in the nineteenth century* (London: Faber and Faber Ltd. 24 Russell Square, 1937).
- D'Allemagne Henry-René, *Les Accessoires du Costume et du Mobilier*, vol. I (Paris: Schemit Libraire, 1928).
- Czitsch Robert, *Beuteverwertung: Wildbret, Trophäe & Co*, Abschlussarbeit zur Erlangung der akademischen Bezeichnung (Wien: „Akademischer Jagdwirt“ im Rahmen des Universitätslehrgangs Jagdwirt, 2018).
- Dumanowski Jarosław, *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej XVIII w.* (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Kopernika, 2006).
- Fuhrmann Guntram, *Ordenskopien. Adaptionen und Gebrauch von Orden* (Nodderstedt: Books on Demand, 2022).
- Gloger Zygmunt, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. IV (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1985).
- Grodecka Zofia, *Stroje ludowe w dawnym i współczesnym Poznaniu* (Poznań: Wydawnictwo Muzeum Narodowego w Poznaniu, 1986).
- Gutkowska-Rychlewska Maria, *Historia ubiorów* (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1968).
- Harpley Jessica Rose, *Glittering Baubles: An Examination of Victorian Women's Chatelaines*, Unpublished Mast Dissertation (London: London College of Fashion, 2016).
- Julien Rose, *Die deutschen Volkstrachten zu Beginn des 20. Jahrhunderts* (München: F. Bruckmann, 1912).
- Kiener Franz, *Kleidung, Mode und Mensch: Versuch einer psychologischen Deutung* (München: E. Reinhardt, 1956).
- Kitowicz Jędrzej, *Opis obyczajów za panowania Augusta III* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1985).
- Korda Michael, *Marking Time: Collecting Watches and Thinking about Time* (New York: Barnes & Noble, 2004).
- Kreissl Eva, *Aberglauben – Aberwissen Welt ohne Zufall* (Graz: Volkskundemuseum–Universalmuseum Joanneum, 2014).
- Kulpa Anna, *Symboliczne znaczenia zabytkowych dewizek a semiotyczne przemiany kultury*, nieopublikowana rozprawa doktorska (Kraków, 2004).
- Możdżyńska-Nawotka Małgorzata, *O modach i strojach* (Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2003).
- Mrugalski Zdzisław, *Czas i urzędzenia do jego pomiaru* (Warszawa: Wydawnictwo Cursor, 2008).
- Penkała Anna, *Panięskie ochędóstwo Kwestie posagowe i wienne w małżeństwach szlachty województwa krakowskiego w czasach saskich* (Kraków: Wydawnictwo Libron – Filip Lohner, 2016).
- Ribeiro Aileen. *The art of dress: fashion in Englend and France 1750 to 1820* (New Haven: Yale University Press, 1995).
- Royal College of Nursing. *The Voice of Nursing* (London: RCN Foundation, 2017).

- Schoell-Glass Charlotte, *Aby Warburg and Anti-semitism: Political Perspectives on Images and Culture* (Detroit: Wayne State University Press, 2008).
- Siedlecka Wiesława, *Polskie zegary* (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1974).
- Turner Wilcox Ruth, *Five Centuries of American Costume* (New York: Wilcox Charles Scribner's Sons, 1963).

### Czasopisma

- Bassett Lynne Zacek, „Woven bead chains of the 1830s”, *The Magazine Antiques* (1995): 798–807.
- Dobrowolski Tadeusz, „Cztery style portretu «sarmackiego»”, *Prace z Historii Sztuki* 45/1 (1962): 83–103.
- Harpley Jessica Rose, „Glittering Baubles: An Examination of Chatelaines in Britain, 1839-1900”, *The Journal of Dress History* 4/3 (2020): 45–71.
- Kulpa Anna, „Zapomniany przedmiot: Zarys problematyki badań nad zabytkowymi dewizkami”, *Zbiór Wiadomości do Antropologii Muzealnej* 8 (2021): 113–128.
- Kulpa Anna, „Dewizka jako świadectwo ludzkich emocji skrytych w pięknym przedmiocie – krótkie studium przypadków”, *Perspektywy Kultury* 43/4/2 (2023): 591–610.
- Możdżeń Julia, „Mundury wojewódzkie a renesans polskiego stroju narodowego w epoce stanisławowskiej”, *Sensus Historie* 4 (2011): 11–31.
- Piskorz Anna, „Słów kilka o châtelaines, dewizkach, Portrecie Marii Pusłowskiej i modzie”, *Opuscula Musealia* 23 (2015): 173–201.
- Stemp Sinty, „Ornamental or Useful: a cut steel Chatelaine by Boulton and Wedgwood”, *Journal of the Antique Metalware Society* 17 (2009): 2–13.

### Rozdziały w monografiach

- Barański Janusz, „Dyskurs gęsty: w poszukiwaniu interpretatywnej teorii przedmiotu muzealnego”, w *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*, red. Jacek Kowalewski, Wojciech Piasek, Marta Śliwa (Olsztyn: Instytut Filozofii UWM w Olsztynie, 2008), 261–298.
- Boesky Amy, „Giving Time to Women: the Eternizing Project in Early Modern England”, w *„This Double Voice” Gendered Writing in Early Modern England*, ed. Danielle Clarke, Elizabeth Clarke (London: Palgrave Macmillan, 2000), 123–141.
- Dolińska Magdalena, „Stanisław Jakubowski i jego Kresowa kolekcja w zbiorach Muzeum Etnograficznego im. Seweryna Udzieli w Krakowie”, w *Dziedzictwo i pamięć Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej II muzealne spotkanie z Kresami*, red. Tadeusz Skoczek (Warszawa: Muzeum Niepodległości, 2017), 319–328.
- Kowalski Andrzej P., „Kulturoznawcza genealogia kategorii materialności rzeczy”, w *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*, red. Jacek Kowalewski,

- Wojciech Piasek, Marta Śliwa (Olsztyn: Instytut Filozofii UWM w Olsztynie, 2008), 15–26.
- Kulpa Anna, „Sposób noszenia dewizek w kontekście historii mody”, w *Historia w dewizce zapisana. Katalog wystawy*, red. Magdalena Urbaniec (Limanowa: Muzeum Regionalne Ziemi Limanowskiej, 2017), 8–18.
- Roćko Agata, „Rola stroju francuskiego w literaturze polskiej drugiej połowy XVIII wieku, Zarys problematyczny”, w *Europejski wiek osiemnasty. Uniwersalizm myśli, różnorodność dróg. Studia i materiały*, red. Marek Dębowski, Anna Grześkowiak-Krwawicz, Michał Zwierzykowski (Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego „Societas Vistulana”, 2013), 163–173.
- Saratowicz-Dudyńska Anna, „Wspomnienie królewskiej łaskawości. Klejnoty rozdawane przez Stanisława Augusta w czasie podróży do Grodna w 1784 roku (w świetle źródeł), części I: Warszawa-Pińsk”, w *Elitarna fascynacja czy niedoceniony element obrazu sztuki polskiej? Biżuteria w Polsce*, red. Katarzyna Kluczajd (Toruń: Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, 2013), 49–60.
- Urbaniec Arkadiusz, „Dewizka – próba definicji i perspektywa historyczna”, w *Historia w dewizce zapisana. Katalog wystawy*, red. Magdalena Urbaniec (Limanowa: Muzeum Regionalne Ziemi Limanowskiej, 2017), 4–7.

## Netografia

- Alm Tobias, *The Châtelaine*, [https://www.tobiasalm.com/work\\_series/the-chatelaine](https://www.tobiasalm.com/work_series/the-chatelaine) (dostęp: 20.08.2025).
- Branson Kellie, *Chatelaine... A What?* <https://healthmuseumsa.org.au/2024/09/chatelaine-a-what/> (dostęp: 20.08.2025).
- Bürkner Marion von, *Eine Kette voller (Lebens)geschichten* <https://tegermseerstimme.de/eine-kette-voller-lebensgeschichten/> (dostęp: 20.08.2025).
- Cartoons on current topics. Now, my dear young lady, you already have your brother's hat, collar, cravat, jacket, waistcoat, watch and chain, boots & c., why not also adopt the rest of his apparel?* <https://digitalcollections.nypl.org/items/79eb24e0-1547-0130-ef00-58d385a7b928#/?uuiid=89616de0-627a-0130-5094-58d385a7bbd0> (dostęp: 20.08.2025).
- Froment-Meurice Émile, *Crochet de châtelaine armorié*, 1882, NMCMB, nr inw. M.M.51.2.2, <https://bijoux-malmaison-compiegne.fr//notice/notice.php?id=144> (dostęp: 20.08.2025).
- Maes Nicolaes, *The Old Lacemaker*, 1655, Mauritshuis, The Hague, nr inw. 1101, <https://www.mauritshuis.nl/en/ourcollection/artworks/1101-the-old-lacemaker/> (dostęp: 20.08.2025).
- Musée Provençal du Costume et du Bijou*, <https://thefrenchjewelrypost.com/en/it-joailliers/musee-provencalcostume-bijou/> (dostęp: 20.08.2025).
- Shot, Canister*, American Civil War Museum, nr inw. 0985.00.00120, <https://acwm.pastperfectonline.com/webobject/ADF41554-4EF0-45CC-B4ED-522181422349> (dostęp: 20.08.2025).

Seńkowski Mikołaj, *Pocztówka „Typy huculskie. Łehiń”*, 1928, Muzeum Kresów w Lubaczowie, nr inw. ML/E/2799, <https://kresymuzeum.pl/pl/muzea-i-kolekcje/katalog-obiektow/969> (dostęp: 20.08.2025).

*The Gypsie Fortune-Teller*, 1783, British Museum, nr inw. 2010,7081.1113, [https://www.britishmuseum.org/collection/object/P\\_2010-7081-1113](https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_2010-7081-1113) (dostęp: 20.08.2025).

Turner Charles, *The Right Honourable Edward Lord Viscount Exmouth*, 1818, British Museum, nr inw. 1902,1011.5514, [https://www.britishmuseum.org/collection/object/P\\_1902-1011-5514](https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1902-1011-5514) (dostęp: 20.08.2025).

*Vest fobs for men and women, salt and pepper shakers*, <https://digitalcollections.nypl.org/items/706622d0-c556-012f-8baf-58d385a7bc34#/?uuid=510d47e1-24bd-a3d9-e040-e00a18064a99> (dostęp: 20.08.2025).

